

IMMANUEL WALLERSTEIN:

A NEMZETI FEJLŐDÉS HÁROM ÚTJA A 16. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A napjaink vilárendszerének megértésére törekvő társadalomtudósok közül mindezideig csak kevesen bocsátkoztak a 16. századi Európa politikai gazdaságtanának elemzésébe. Egy ilyen elemzés azonban mégis rendkívül lényeges, s nem csupán azért, mert a modern vilárendszer Európában és a 16. században alakult ki, hanem azért is, mert az e rendszer működését magyarázó folyamatok javarésze itt és ekkor található meg csíraformában, és ennélfogva tisztább formájában vizsgálható.

A modern vilárendszer eredete a 16. századra – ahogy Fernand Braudel nevezi – a „hosszú” 16. századra, azaz az 1450 és 1640 közötti időszakra nyúlik vissza. Ez volt az az időszak, amikor megteremtődött az európai világgazdaság, melynek struktúrája teljesen más volt, mint amit a világ valaha is ismert. E világgazdaság példa nélküli jellegzetessége a gazdasági és politikai intézmények közötti diszkontinuitás volt. E diszkontinuitás lehetővé tette, hogy létrejöhessenek a termelés kapitalista formái – ami egyúttal magának e diszkontinuitásnak a létezését is lehetővé tette – mely kapitalista formák nem pusztán a kereskedelemben és az iparban jöttek létre, hanem – ami mindennél fontosabb – a mezőgazdaságban is.

Világgazdaságok már ezt megelőzően is léteztek a történelem során – azaz léteztek nagykiterjedésű küzdőterek, melyeken belül finoman strukturált munkamegosztás állt fenn. Ez a munkamegosztás egy kereskedelmi hálózaton, mégpedig mind a távolsági, mind a helyi kereskedelem hálózatán alapult. De korábban akárhol is fejlődtek ki ilyen világgazdaságok, előbb-utóbb terjeszkedésnek indult egy birodalom, hogy kitöltse a gazdaság földrajzi terét, egy egyetlen egységes politikai struktúra – mint amilyen Róma, Bizánc vagy Kína volt. A birodalmi keretek korlátokat emeltek a kapitalizmus tényleges kifejlődése elé, határt szabtak a gazdasági növekedésnek, és a stagnálás, dezintegrálódás magvait vetették el.

A 16. századi európai világgazdaság egy sor – bonyolultsága miatt itt nem kifejezhető – történelmi véletlen folytán nem ismert ilyen birodalmat.

Az egyetlen komoly birodalomalapítási kísérlet V. Károlyé, illetve a Hasburgoké volt –, mely kísérlet azonban kudarcot vallott. V. Károly kudarcáig Európa sikerét jelentette.

Az európai világgazdaság működési módja, nagy vonalaiban, elég egyszerű volt. E világgazdaság földrajzi határai – melyeket lényegében a technológia akkori állapota határozott meg – magukban foglalták mind Északnyugat-Európát, mind Kelet-Európát (de Oroszországot nem), mely Spanyol-Amerikával együtt perifériájává vált, mind pedig a kezdetekkor egy fejlett centrumtértség szerepét betöltő keresztény Mediterráneumot, mely a 16. század során fél-perifériává alakult.

Centrum, fél-periféria és periféria – e kifejezések egyaránt a gazdasági rendszerben elfoglalt pozícióra utalnak. A centrum-térstésgekben a gazdasági tevékenységek komplex összessége összpontosult – így a tömegpiacra termelő iparok (főleg a textilipar és a hajóépítés), a *hazai* burzsoázia kezében összpontosuló nemzetközi és helyi kereskedelem, a mezőgazdaság viszonylag fejlett és komplex formái (mind az állattenyésztés, mind pedig a szántóművelés magas termelékenységű formái, melyek nagyrészt a yeoman-ek kezében lévő középbirtokokra koncentráálódtak). Ezzel ellentétben, a perifériális térségek monokultúrások voltak, ahol a piaci terményeket a kényszerített munkát alkalmazó nagybirtokokon termelték meg. A fél-perifériális térségek pedig a dezindustrializáció folyamatában voltak. A mezőgazdasági munkáltatás azon formája, melyet itt alkalmaztak, átmenetet képezett a bérleti rendszer szabadsága és a rabszolgaság, ill. a jobbágyrendszer kényszerjellege között. Ez legnagyobbbrészt nem volt más, mint részesművelés (*métayage, mezzadria*). Az átmenetben lévő fél-periféria azonban egyelőre még megőrizte a nemzetközi bankügyletekben és a költséges, minőségi ipari termelésben való részeseését.

Mindezek a térségek egy világgazdaságot alkottak, abban az értelemben, hogy a különböző térségek specializált szerepeik alapján kölcsönös függésbe kerültek egymástól. A különös gazdasági tevékenységek profitabilitása a rendszer mint egész tulajdonképpen működésének függvényévé vált: a profitabilitást pedig általában véve a rendszer össztermelésének növekedése biztosította.

Az egyes csoportok, miközben arra törekedtek, hogy gazdasági érdekeiket a politikai küzdőtéren biztosítsák, szembetalálták magukat azzal a ténnyel, hogy amíg a gazdaság hatóköre egy roppant kiterjedésű világot fog át, addig e világ különböző formákat mutató politikai entitások sokaságából épül fel. A centrum-államokban az *állam* viszonylag erős rendszerei jöttek

létre, melyek csúcsán egy abszolút monarchia állt, és amelyekben egy – elsősorban a monarchiát szolgáló – patrimonális *állami* bürokrácia működött. A hivatalok pénzért való megvásárolhatósága és a zsoldosokra alapozott állandó hadseregek kifejlődése voltak egy ilyen bürokrácia létrehozásának döntő elemei.

Ezzel ellentétben a periféria döntő sajátossága éppen az *erős állam hiánya* volt. Kelet-Európában a királyok fokozatosan elvesztették minden tényleges hatalmukat – a tőkés gazdálkodókká vált arisztokraták – a „kis-királyok” javára, így az Elbától keletre eső területek *Gutswirtschaft*-okon gazdálkodó junkerei és az erős magánhadsereget és országgyűlést fenntartó lengyel nemesek, stb. javára. Spanyol-Amerikában egyáltalán nem volt bennszülött államhatalom, a viszonylag gyenge bürokrácia Kasztília (vagy Brazília esetében Portugália) érdekeit szolgálta, és a helyi *encomendero*-k, illetve *donatario*-k a kelet-európai tőkés módon gazdálkodó arisztokraták szerepét töltötték be.

A fél-periféria megint csak köztes helyzetben volt. A hosszú tizenhatodik század végére Spanyolországban és Észak-Itália nagy városállamaiban (amely utóbbiakban az idegen monarchák és a helyi földbirtokosok hatalma megnövekedett) az államhatalom hanyatlása világossá vált. Dél-Franciaország (Languedoc), mely gazdasági szempontból az előbbi területekkel mutatott párhuzamot, erős és a legkülönbözőbb formákat öltő ellenállást tanúsított a francia központi hatalom expanziójával szemben, és a politikai felkelések egyik legfőbb gyűjtőpontja volt.

A rendszer működését világosabbá tehetjük, ha a következőkben három különös térséget veszünk szemügyre, melyek mindegyike egy, a világrendszerben betöltött szerepet reprezentál: Lengyelországot a periférián, Velencét a fél-periférián és Angliát a centrumban.

A 14.–15. században Lengyelország társadalmi struktúrája nem különbözött feltűnően Franciaországétól vagy Angliáétól. Az *állam* – az éppen lezárult inváziós korszak hatása következtében – valamivel kevésbé volt erős, de a különbség nem volt számottevő. Az európai demográfiai hullámvölgy, akárcsak Nyugat-Európában, itt is ahhoz vezetett, hogy a földműves jogai megnövekedtek a földesúrral szemben (a feudalizmus hanyatlása). A lengyel kereskedők a prosperitás korát élték és a lengyel városok is legalább annyira fejlődtek, mint a nyugatiak. Valóban, a mediterrán területek uralma elleni vallási ellenállás jelei éppúgy megmutatkoztak, mint Németországban vagy Angliában. És tényleg, amikor majd megindul a reformáció, Lengyelországba is áterjed és eleinte ugyanolyan szigort tanúsít. – ugyanazon csoportok körében –, mint Nyugat-Európában.

A 14.–15. században Lengyelország kezdte növelni gabona- és faexportját, mely a Baltikumon keresztül Németalföldre, majd onnan Angliába és Észak-Franciaországba került. Amikor Európa népessége a 14.–15. században gyors növekedésnek indult, a lengyel termékek még nagyobb piacra találtak. A lengyel földesurak nagy pénzbevételekhez jutottak, ami lehetővé tette számukra, hogy a megnövekedett kereslet kielégítése végett megnöveljék a termelést.

A lengyel nemesek az összes elérhető eszközt megragadták, hogy kiterjesszék önkezelésű birtokaikat, azaz azokat a földterületeket, melyeken közvetlen irányításuk alatt folyt a termelő tevékenység. Ez nem ütközött különösebb nehézségekbe. A problémát nem is annyira a föld megszerzése, mint inkább a földműves-munkaerővel való megfelelő ellátottság biztosítása jelentette. A csábító profitkilátások hatására egyre növekedett a kizsákmányolás foka. A parasztság azonban könnyen találhatott kibúvót. Lengyelország egyes részein, különösen az akkor az országhoz tartozó Nyugat-Ukrajna egyes térségeiben roppant kiterjedésű szabad földterületek voltak. A parasztok egyszerűen elszöktek. Vagy hogy a városba jussanak, vagy pedig hogy betelepítsék az új földeket. A lengyel nemesek ennek megelőzése végett a törvényhozás útján biztosították a parasztok röghözkötését – ez volt az úgynevezett második feudalizmus. Ez esetben nem annyira reciprok jogokról és kötelességekről, mint az olcsó jobbágyi munkaerővel szemben alkalmazott puszta kényszerről volt szó.

De vajon mi lett a megnövelt piacra-való-termeléssel? Az áru túlnyomó részét a Visztulán Gdańskba (Danzigba), innen pedig tengeri úton Németalföldre, különösen Amszterdamba szállították. A lengyel nemesség kezdetben még saját birtokain adta el árucikkeit a lengyel kereskedőknek, akik azután Gdańskba szállították azokat. Mivel azonban a nemesek – a kereskedőkkel szemben – régi adómentességi kiváltságokkal rendelkeztek, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyel arisztokraták számára sokkal jövedelmezőbb, ha maguk szervezik meg áruik Gdańskba való szállítását. Ez megindította a lengyel burzsoázia hanyatlását, ami azzal a plusz-előnnyel is járt, hogy a nemesség eltávolította egyik versenytársát a helyi *politikai* szinterről. Habár az adómentesség csak a nemesi földeken megtermelt javakra vonatkozott, a nemesség hamarosan felvásárolta a szabad parasztok termékeit is, melyeket saját termékeivel együtt dobott piacra. Ezzel pedig gazdaságilag még inkább aláasta a lengyel burzsoázia helyzetét.

A lengyel arisztokraták azonban egyáltalán nem akarták maguk megszervezni a szállítást. Ezért technikai személyzetre volt szükségük. Nem-len-

gyeleket – zsidókat, németeket, örményeket – alkalmaztak a feladat ellátására. (Feltűnő, hogy akkor, amikor a zsidókat kiűzték a nyugat-európai államokból, éppen akkor fogadták őket szívesen Kelet-Európa perifériális térségeiben.) Nyilvánvaló, hogy egy nem-lengyel burzsoázia a lengyel arisztokrácia számára nem jelentett *politikai* veszélyt.

Gdańskban az árucikkeket főként német kereskedőknek adták el, majd tengerjáró hajókra – egyre inkább holland hajókra – rakták át. A hosszú tizenhatodik század előrehaladtával, ezt a kereskedelmi csatornát mindinkább egy olyan rendszerrel biztosították, melyet nem nevezhetünk másnak, csak nemzetközi adósrabszolgaságnak.

A lengyel arisztokráciának – akárcsak a nyugat-európai nemességnek – ez idő tájt krónikus pénziánnyal kellett szembenéznie. A gazdasági expanzió korszaka is a megnövelt befektetések és, ami még fontosabb, a megnövekedett luxusfogyasztás korszaka volt. Hogy fennmaradjanak, az arisztokratáknak kölcsönöket kellett igénybevenniük. A gdański német kereskedők a következő évi termelés ellenében adták csak kölcsön pénzüket. Ez problémákat okozott a német kereskedők fizetőképességét illetően, akiknek viszont így a holland nemzetközi kereskedőbankárokhoz kellett kölcsönért fordulniuk, mégpedig a következő évi hajózállítmányok terhére. Az ilyen adósság-hálóból nehéz volt kiszabadulni. Ez viszont azt jelentette, hogy a hitelező nemcsak hogy kedvező felvásárlási árakat biztosíthatott magának, hanem a konkurens felvásárlókat is kizárhatta.

Eközben, Lengyelországban, ahogy a nemesség – kizsákmányolva az olcsó munkaerőt – egyre inkább tőkés gazdálkodóvá alakította magát, és a hazai burzsoázia helyzete folyamatosan romlott (ami egyúttal a városok viszonylagos hanyatlását is jelentette), a király adóalapja és politikai cselekvésszabadsága egyaránt korlátozottá vált. Az idő előrehaladtával pedig, ahogy a korona a parlament, a központi parlament viszont a helyi parlament javára veszített hatalmából, e hatások csak kumulálódtak. (A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy az ellenreformáció totális győzelmet aratott.)

Erős állam és erős hazai burzsoázia híján nem volt kellő nyomás, mely kikényszerítette volna a helyi kézműipar védelmét szolgáló eszközök megteremtését. A nyugat-európai termelékenység megnövekedésével a lengyel árucikkek áron alul keltek el és az egykor jelentős helyi kézműipar szükségképpen eltűnt.

Lengyelország a 16. század végére olyan vonásokat mutatott, amelyek – a huszadik század nyelvén kifejezve – neokolonialis helyzetre utalnak. Az ország piaci nyerstermékeket állított elő, melyeket a nemzetközi piacon

más országok iparcikkeire cserélt. A helyi földbirtokos osztályok gazdaságilag a nemzetközi kapitalizmus hátszágaihoz kötődtek, s olyan enclavékat irányítottak, melyek a világgazdaság részét alkották, de amelyek kombinációjáról semmilyen értelemben sem állíthatnánk, hogy nemzetgazdaságot alkottak volna.

Lengyelország nyílt gazdaság volt, s többletének túlnyomó részét a külföld szívtá el. Azok az erők, melyek a helyi nacionalizmust életbentartották volna, súlyos hanyatlásban voltak és Lengyelország 18. századi felosztása egyszerűen egy hosszú vajúdás folyamatának logikus kiterjedése volt. A 16. század folyamán Lengyelország az európai világgazdaság elmaradott országává vált.

Első pillanatra úgy tűnik, hogy Velence egészen más képet mutat. Velence az európai világgazdaság előformájának, azaz a Mediterráneum kisebb regionális gazdaságának centrum-állama volt. Nemcsak a kereskedelem, a pénzügyek és a textilipar központja volt, hanem egy birodalom ura is volt, melynek határai az Adriától (Dalmácia) az Égei-tengerig húzódtak. Kréta és Ciprus ugyanolyan szerepet játszottak Velencével szemben, mint amilyent a későbbiek során a nyugat-indiai szigetek játszottak először Spanyolországgal, majd pedig Angliával szemben. Kréta és Ciprus a rabszolgamunkával művelt ültetvények, valamint a környező területeket ellátó rabszolgakereskedelem központjai voltak. A rabszolgák elsősorban balkáni és fekete-tenger-melléki szlávok és tatárok, nem pedig afrikai négek voltak, a társadalmi rendszer azonban megegyezett a nyugat-indiai szigetekével.

Velence egy másik regionális gazdaság központjához, a flandriai Bruges-höz is kapcsolódott, mégpedig egy a Rajnán és az Alpokon átvezető szárazföldi útvonal közvetítésével. A mediterráneumi szállítást Velence kereskedelmi flottája bonyolította le ugyanúgy, ahogy a 16. század folyamán a későbbiekben holland flotta bonyolította le az európai tengeri szállítást. A flotta emellett Velence pozícióit is biztosította riválisaival szemben.

Velence lendületesen fejlődő metropolisz volt, ahol a gazdagabb kereskedőosztályok ellenőrzésük alatt tartották az *államot* és a közbenső társadalmi helyzetet elfoglaló szakmunkásokat a céhrendszer útján hatékonyan „unionizálták”. Az alsóbb osztályok nem-velencei származásúak voltak.

Amikor a portugálok 1497-ben megkerülték a Jöreménység fokát, azonnal monopolizálták az addig a velencei gazdaság egyik tartópillérét alkotó keleti fekete-bors- és fűszerkereskedelmet. De ez csak időleges visszatérést jelentett Velence számára. Ugyanis az 1530-as évekre az arab kereskedőkkel – az Indiai-óceánon – és az ekkorra már nemcsak Szíriát, de Egyip-

tomot is ellenőrzésük alatt tartó oszmán törökökkel való együttműködés folytán a mediterrán fűszerkereskedelem újjáéledt és tovább terjeszkedett. Ezért Velence hanyatlásához sem Konstantinápoly elestének, sem pedig a portugál felfedezéseknek nem volt sok köze.

Tudniillik maga Velence hanyatlott. Hanyatlott, mint kereskedelmi központ, ugyanis az európai világgazdaság létrejöttével, a 16. században már a Balti-tenger és az Atlanti-óceán jelentette a fő víziutat, s így Velence földrajzi szempontból többé már nem volt középponti helyzetben. Ráadásul a mediterráneumbeli szigeteken folytatott cukortermelés a 15. század közepére fokozatosan kimerítette a földet és a munkerőt. Új földeket és népeket kellett kizsákmányolni, először az atlanti szigeteket (Madeirát, a Kanári-szigeteket, az Azori-szigeteket, Saõ Tomét és Principét), majd a nyugat-indiai szigeteket és Brazíliát.

Az egyre gyakoribb rossz aratás mellett végbemenő népelességnövekedés, majd a 16. század némileg megváltozott klimatikus viszonyai miatt bekövetkező járványok folytán Velencének élelmezési problémái támadtak. Ezt csak súlyosbították az állandóan visszatérő villongások a törökökkel, akik rendszertelenül, azonban gyakran vágták el Velencét a szíriai és egyiptomi „kenyérkosártól”. A kelet-európai gabona elsősorban Északnyugat-Európát, másodsorban pedig Ibériát táplálta. De csak nagyon kevés gabona jutott el az itáliai városállamokba, a Gibraltári-szorost érintő hosszú tengeri útvonalon.

Az egyik megoldást az jelentette, hogy valamennyi tőkét fektessenek be Velence közvetlen vidékének, a Terrafermának a kiaknázásába. De az erre fordított pénzeszközöket nem lehetett Velence iparának megújítására felhasználni.

Velence korábban hajóépítési és textilipari központ volt. Míg azonban Velencének a gabonahiányhoz hasonló természetű hiánnyal kellett szembenéznie a hajóépítésben felhasznált fa esetében is, addig Amszterdam kapcsolatban állt a balti országokkal, vagyis a korszak legfőbb és egyre jelentősebb faanyag-ellátóival. Ráadásul Amszterdam technológiai fölénye, s különösen a könnyű és gyors *fluyt* hajótípus feltalálása még korszerűtlenebbé tette a velencei hajókat.

Ami pedig a velencei textiliákat illeti, ezek igen jó minőségűek, azonban nagyon drágák voltak. Ez kétségtávolú nagyszerű volt az itáliai városállamok reneszánsz nemesei számára, akik megengedhették maguknak azt a luxust, amiért emlékszünk rájuk. (Vagyis nemcsak finom ruhákat és bútorkat, hanem csodálatos művészeteket és építészeti is.) De Velence nem volt berendezkedve azoknak az új tömegpiacoknak az ellátására, amelyek a 16.

században jöttek létre, azaz az észak-európai középparasztok, a kézművesek, a kishivataltok, vagyis mindazok piacára, akiknek a gazdasági expanzió és az általános infláció folytán már volt valamennyi pénzük és akik olcsó és divatos (noha kevésbé tartós) ruhákat akartak vásárolni. Anglia volt az az ország, amely ez idő tájt megszerezte a piac túlnyomó részét – éspedig a könnyű, színes és jóval olcsóbb szövetfajta, a „new drapery” termelésének beindításával.

Az egyik tényező, mely Anglia számára – Velencével szemben – lehetővé tette, hogy új textilipari technológiát fejlesszen ki, az az volt, hogy az országra nem nehezedett az a teher, amit az óriási velencei állóőke-befektetések és a viszonylag merev bérrendszer jelentettek.

Angliában, amikor a manufaktúra-tulajdonosok túl magasnak találták a bérszinteket, vállalkozásaikat vidékre telepítették, ahol olcsó vízienergiát és – ami még fontosabb – alulfoglalkoztatott mezőgazdasági munkert találtak, melynek megvolt a törvényes szabadsága arra, hogy részidős ipari munkát vállaljon, és erre hajlandó is volt. Velencében a céhek eléggé erősek voltak ahhoz, hogy elejét vegyék az ilyen menekülő „üzemek” kialakulásának. A céhek Angliában is tiltakoztak, de kevésbé hatékonyan, mivel kivált-ságaikkal kevésbé voltak körülbástyázva.

A 17. század első évtizedeiben még úgy tűnt, hogy Velence csillaga fényesen ragyog. De ez csak a külszínen látszott így, valójában hamis ragyogás volt. Kereskedelmi szerepe nagyon megrendült, ipari bázisát pedig elavulttá tették és aláásták a megváltozott viszonyok. Már csak a sorozatos járványok és a (velenceieket még megmaradt fontos textil-elhelyezési piacuktól, Németországtól is elvágó) harmincéves háború egymásbafonódó tragédiái kellettek ahhoz, hogy minden összeomljon.

Eközben a „fortélyos pénz” a vidék mezőgazdasági vállalkozásaiba áramlott át. Ez különösképpen az egyházi pénzekre volt érvényes. Velence hanyatlása egyúttal az uralkodóosztályai által támogatott reneszánsz humanizmus hanyatlását is jelentette. Észak-Itália többi részéhez hasonlóan Velence is dezindusztrializálódott és agrárjellegűvé vált. Persze ez a folyamat nem eredményezte az ipar és a bankügyek teljes felszámolódását. Észak-Itália nem Lengyelország volt. Az európai világgazdaságnak nem perifériájává, hanem fél-perifériájává vált. Lengyelország „elmaradottságának” oka az volt, hogy a hosszú 16. század elején némileg visszamaradott volt. Igaz, a visszamaradottság csak csekély volt. De éppen a kpitalizmusnak az európai világgazdaság keretei között kibontakozó fejlődési folyamata volt az, amely ezt a szűk rést igen nagymértékben kitágította. Lengyelország refeudalizációja

lényeges szerepet játszott abban, hogy a centrumállamok ipari és kereskedelmi előnyre tettek szert.

Velencének megvolt az a hátránya, hogy túlságosan fejlett volt, és ez a fejlettség ráadásul egy merev rendszer fejlettsége volt. Nem volt képes megfelelni a terjeszkedő világ gazdaság követelményeinek és a földrajzi tényező, mely korábban előnyére szolgált, most már ellene hatott. Így az Északnyugat-Európa előtti vezető pozíciójából visszaesve, messze hátramaradt. Egészen a késői 19. századig nem érkezett el annak az ideje, hogy Velence még egyszer iparosításba kezdjen (de Lengyelország egészen a 20. század közepéig nem tette meg ezt).

Hogyan látott iparosításhoz Anglia? Anglia a késői középkorban Európa gyarmata, a kontinens manufaktúráinak nyersanyag- (gyapjú-) exportőre volt. Kereskedelme alapvetően az itáliai és a Hansa kereskedők kezében volt.

A 15. században Anglia részleges sikerrel elérte, hogy kereskedelmi hálózata hazai kezekbe kerüljön. Az itáliaiak, és a Hansa polgárok tevékenységét korlátok közé szorították, ha teljesen meg nem szüntették (megjegyzendő azonban, hogy Anglia ebben a tekintetben Lengyelországgal ellentétes irányban haladt). Hogy Anglia ezt megtehesse, annak egyik oka a külső segítség volt. Az angol import–export kereskedők a Merchant Adventurers' Company-ba szerveződve, szimbiotikus viszonyt alakítottak ki a korai 16. század leghatalmasabb kereskedelmi hálózataival, Antwerpen kereskedőivel – s ezzel alapozták meg létüket. Antwerpen felemelkedése pedig hozzájárult az angol hazai burzsoázia megerősödéséhez.

Angliában – akárcsak Európában máshol is – a 14. – korai 15. századi demográfiai hullámvölgy a feudális kötöttségek meglazulásához vezetett, ti. a parasztok tárgyalási pozíciója megerősödött. Ennek egyik következménye Angliában az volt, hogy nagy földterületeken külterjes állattenyésztésre rendezkedtek be. A juhtenyésztés egy arcre-ra eső munkaerőszükséglete kisebb volt, mint a takarmánytermesztésé, s ezzel egyidejűleg az utóbbinál nagyobb profitot is biztosított. Azokon a földeken, amelyeken nem álltak át az állattenyésztésre, ott a nagybirtokot felaprózták és kis- illetve középbirtokon gazdálkodó termelők (tulajdonosok vagy bérlők) által igazgatott kisebb egységek kezdtek tipikussá válni.

Angliának a 16. századi gazdasági expanziójára adott válasza el kellett, hogy mélyítse ezeket a tendenciákat. Ez volt az első bekerítések korszaka. A bekerítésekkel azonban óvatosan kell bánnunk. T.i. kétfajta bekerítésről beszélhetünk: arról, amelyet a nagybirtokos hajtott végre, hogy megnövelje

az állattenyésztésre használt területeket, és arról, amelyet a kisbirtokos (a yeoman) hajtott végre, hogy megnövelje a szántóföldi művelés termelékenységét.

A földesúrnak mindkét folyamat során, Lengyelországtól eltérően nem több, hanem kevesebb munkaerőre volt szüksége. Az embereket inkább elkergették a földekről, semmint ottmaradásra kényszerítették volna. Voltak, akik a városokba vándoroltak, mint ahogy a későbbi, 18. századi bekerítések során oda kellett vándorolniuk, hogy proletárokká váljanak. De sokkal többen mentek a 16. században az újonnan gyarmatosított erdős övezetekbe, ahol munkanélküliekké, illetve alulfoglalkoztatottakká, azaz a vidéki iparok számára könnyen hozzáférhető munkaerővé, egy egyre inkább kereskedelmi alapokra helyeződő mezőgazdaság bérmunkásaivá váltak. A másik lehetőség az volt, hogy csavargókká vagy haramiákká legyenek, kikről az Erzsébet korabeli irodalom oly bőséggel szólt.

A mai szociális törvényhozás előfutárát jelentő Erzsébet-i szegény törvényeket azért hozták, hogy csökkentsék azt a veszélyt, amelyet a népességnek a földről történő elűzése okozott (hasonló törvényt léptettek életbe a korabeli Északnyugat-Európa más részein is). Ez a törvényhozás elejét kívánta venni a városi felkeléseknek, éspedig azért, hogy megakadályozza azt, hogy a szegények éhezzenek, de azt is, hogy a városban maradjanak. E törvényhozás elérte célját.

A fölös népesség számára azonban kínálkozott egy másik – egyre gyakoribbá váló – megoldás is: az emigráció, elsősorban Írországba, majd a 17. század folyamán Amerikába. A kelta peremvidékek az angol nemzetgazdaságba való bevonása, komolyabban ekkor történt meg először. Wales, melyet törvényhozás útján csatoltak Angliához, marhatenyésztésre kezdett specializálódni; földesurai nagyrészt angolok voltak. A földről elűzött fölös walesi népesség mint szubproletariátus Angliába vándorolt, ahol zsoldosként szolgált az angol hadsereg soraiban.

Annak, hogy Anglia képes volt megállni a helyét az új világgazdaságban, egyik kulcstényezőjét a viszonylag erős Tudor *állam* jelentette, mely az úgynevezett Henrik-i adminisztrációs forradalom (1530-as évek) nyomán kezdett kialakulni. Anglia államgépezetének gyökerei részben abban a jogi homogenitásban találhatók meg, amely a norman hódításból, illetve a szigetállam viszonylagos elszigeteltségéből fakadt. De valószínűleg egyik tényező sem volt olyan fontos, mint a későközépkor nagy, pusztító beháborúja (a Százéves Háború, a Rózsák Háborúja) során a nemesség meggyengülése, ami olyan más társadalmi csoportok felbukkanásával járt együtt, melyek között

a monarchia szövetségeket – habár csak időleges szövetségeket – találhatott.

Az abszolút monarchia természetesen sem elméletileg, sem pedig a gyakorlatban nem volt abszolút. Inkább az első gyenge erőfeszítést jelentette, mellyel az államnak a helyi földesurakkal, illetve a külső hatalmakkal szembeni szupremáciáját igyekeztek megteremteni, mely állami szupremácia az európai világgazdaság perifériális térségeiben uralkodó állapotokhoz képest rendkívül erőteljes, a 20. századi kormányzatokéhoz képest viszont hihetetlenül gyenge volt.

Az abszolút monarchák a születőben lévő kapitalista világgazdaság centrum-államai két nagy, egymással konfliktusban lévő erejének ütközési pontjában helyezkedtek el. Ezek az erők egyrészt azok az új termelőerők voltak, amelyek lehetővé tették Anglia (és Franciaország) számára a gazdasági fejlődést, illetve a monarcha számára, hogy belpolitikailag megerősítse hatalmát; másrészt pedig azok a korábbi időkből származó hierarchiák voltak, amelyeknek csúcán a monarcha állt, illetve amelyeket a monarcha testesített meg, és amelyek a monarcha hatalmának másik pillérét alkották. A híres dzsentri fogalma sok zavart okozott, mivel ebben az összefüggésben sokkal kevésbé egy, a középkori jogrendszerből származó jogi kategóriát, mint inkább a tőkés gazdálkodók egy felemelkedőben lévő társadalmi osztályát alkotja, akik származásukat tekintve igen széles – a peer-ektől a nemes lovagokon át egészen a yeoman-ekig terjedő – skálán helyezkednek el.

Végül pedig Anglia titka e korszakban nem volt más, mint hogy ipari bázisát képes volt megerősíteni, s nem csupán az európai világgazdaság perifériájával, hanem legfőbb leendő riválisával, Franciaországgal szemben is. És valóban, John Nef sem véletlenül érvel úgy, hogy az 1540 és 1640 közötti időszakot Angliában az első ipari forradalom korszakának nevezhetjük. Az egyik tényező, amely ezt lehetővé tette, az volt, hogy London döbbenetes növekedése egy viszonylag kis területű országban zajlott le, s ez azt jelentette, hogy egy nem túlságosan nagy termelő körzet számára rendkívül nagy belső piac állt rendelkezésre.

A Tudor monarchák ügyesen manővereztek és a zavaros helyzet urai maradtak, amivel elég időt adtak az angol gazdaságnak ahhoz, hogy a volt gyarmatból centrum-állam váljon. Míg Lengyelország monokultúrássá, Észak-Itália pedig dezindusztrializálttá vált, addig Anglia az összetett gazdasági tevékenységek komplex struktúráját fejlesztette ki. Anglia hathatósan fordult befelé, hogy a minimálisra csökkentse a külső erők negatív hatásait, melyek megakadályozhatták volna a fejlődésben, miközben gazdasági tevé-

kenységeit annak a kapitalista világgazdaságnak megfelelően alakította, amelynek ekkoriban vált centrum-államává.

A hosszú 16. század története persze sokkalta bonyolultabb, mint ahogy itt jeleztük. Nem tettünk említést a nyugati féltéke szerepéről, sem rabszolgáiról, sem jobbágyairól, sem nemesféméről. Az inflációs ákról sem beszéltünk, melyek pedig a korszak gazdasági expanziójának oly központi szerepet játszó tényezői voltak. A világgazdaságban, illetve az azt alkotó államokon belül végbemenő osztályformálódás folyamatát is csupán érintettük. A vallási küzdelmek szerepére is csupán futólag tértünk ki. Sőt, mi több, a következőktől is eltekintettünk: a kudarcot vallott Habsburg Birodalom egész történetétől, Spanyolország hanyatlásától, a birodalmi és a nemzeti törekvések között hánykódó Franciaország történetétől és Amszterdamétól, mely feltétlenül a későbbi 16. század éltető elemét jelentette, valamint a nemzetközi bank-hálózatoktól. Nem történt említés a korszak európai világgazdaságán kívül eső térségekről sem, melyek azonban kereskedelmi kapcsolatban álltak vele, így Oroszországról, az Indiai-óceán térségéről, Kelet-Ázsiáról, sem pedig arról, hogy miben állt egy külső térség és egy periférikus térség politikai eseményeinek döntő különbsége (mint például Oroszország, illetve Lengyelország; Malaysia, vagy India, illetve Brazília vagy Új-Spanyolország esetében).

Csupán arra törekedtünk, hogy röviden illusztráljuk azt, hogy az egyes különös államok gazdasági fejlődése mily módon függvénye a jelenben és a múltban a világgazdaságban betöltött szerepüknek, és azt, hogy az egyes államokban lezajló politikai események hogyan tükrözték azokat a társadalmi nyomó- és feszítőerőket, melyek e világgazdaság adott időpontbeli viszonyainak az egyes csoportokra háruló következményeiből eredtek.

(Comparative Studies in International Development, 1974.)